

Katarzyna Grysińska-Jarmuła

UNIwersytet KAZIMIERZA WIELKIEGO
BYDGOSZCZ

Działalność muzyczna Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg. Zarys problematyki

Znaczącą rolę w życiu Bydgoszczy i jej mieszkańców przez cały okres panowania pruskiego odgrywała kultura. Nauka, sztuka, teatr, a zwłaszcza muzyka, prezentowane i uprawiane były w rozmaitych formach, i licznie angażowały przedstawicieli różnych kręgów społecznych. Warto podkreślić, iż już w I poł. XIX wieku podjęto próby włączenia kultury w sferę działań polityki wynaradawiania Polaków. Skuteczniej i z dużo większym naciskiem zadanie to realizowano w II poł. XIX wieku i na początku XX, kiedy to kultura ewidentnie stała się jednym z narzędzi polityki germanizacyjnej stosowanej przez władze pruskie w odniesieniu do społeczeństwa polskiego.

Sytuacja uległa zaostrzeniu w latach 80. XIX wieku. Wówczas to pod hasłem ratowania zagrożonej na wschodzie niemczyzny przystąpiono do materialnego wspierania niemieckich stowarzyszeń, od społecznych, poprzez gospodarcze, po kulturalne¹. Jednocześnie, obok instytucji już istniejących, na fali tzw. dobrej koniunktury, powstawało wiele zupełnie nowych. W konsekwencji w 1888 roku w samej tylko Bydgoszczy funkcjonowało 110 organizacji niemieckich². Ponadto, począwszy od lat 90. XIX wieku, władze pruskie przystąpiły do realizacji na ziemiach polskich założeń tzw. *Hebungspolitik*, czyli polityki

¹ Szerzej zob.: W. Jakóbczyk, *Główne kierunki polityki pruskiej w Poznańskim*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 2, Poznań 1973, s. 444–445.

² J. Wojciak, *Stosunki polityczne i narodowościowe w latach 1850–1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy* t. I (do roku 1920), red. M. Biskup, Warszawa-Poznań 1991, s. 550.

podnoszenia poziomu kulturalnego miast zaboru pruskiego. Wychodząc na przeciw oczekiwaniom obecnych i przyszłych niemieckich mieszkańców miast podejmowano starania, by uczynić je bardziej atrakcyjnymi pod względem kulturalnym. Wcześniejsze zaniedbania na tej płaszczyźnie sprawiły, iż niemieckie życie kulturalne w I połowie XIX wieku miało głównie amatorski charakter, a Bydgoszcz określana była mianem „pustyni kulturalnej”. Schyłek wieku XIX przyniósł znaczny dopływ środków finansowych w postaci subwencji rządowych i specjalnego funduszu dyspozycyjnego, które miały służyć wspieraniu wszelkich inicjatyw niemieckich prowadzących do szeroko pojętej germanizacji społeczeństwa polskiego, w tym działaniu instytucji i stowarzyszeń o charakterze kulturalno-oświatowym³. Skutkowało to nie tylko pojawianiem się szeregu nowych inicjatyw kulturalnych czy instytucji, a także budynków tym stowarzyszeniom służącym. W konsekwencji Bydgoszcz stopniowo stawała się znaczącym ośrodkiem kulturalnym, w którym kwitło niemieckie życie kulturalne, ale i rozwijające się w trudnych warunkach politycznych, polskie życie kulturalne.

O ile w I poł. XIX wieku życie kulturalne miało głównie formę ruchu amatorskiego, to już w II połowie XIX wieku przybierało charakter bardziej instytucjonalizowany. Istotnym elementem tej instytucjonalizacji wpływającym jednocześnie na ożywienie nauki i kultury było powstawanie, zwłaszcza w II połowie XIX wieku, towarzystw naukowych, towarzystw śpiewaczych czy chórów⁴. W 1857 roku powstało Towarzystwo Techniczne (*Technischer Verein*), skupiające inżynierów, przemysłowców, rzemieślników i urzędników z wykształceniem technicznym⁵. W 1865 roku powstało Towarzystwo Przyrodnicze (*Naturwissenschaftlicher Verein*), a w 1878 roku Towarzystwo Sztuki (*Kunst Verein*)⁶. Od 1880 roku funkcjonowało Towarzystwo Historyczne (*Historische Verein*), powołane przez miejscowych entuzjastów historii. W 1888 roku dla podkreślenia swojej odrębności od utworzonego trzy lata wcześniej Towarzystwa Historycznego w Poznaniu, przyjęło nazwę Towarzystwo Historyczne dla Obwodu Nadnoteckiego (*Historische Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg*)⁷. Od 1904 roku Bydgoszcz miała własną – i dużą jak na owe czasy – Bibliotekę Miejską oraz prężną placówkę naukowo-badawczą, jaką był

³ Ibidem, s. 554–557.

⁴ Idem, *Oświata, kultura i sztuka w latach 1850–1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy...*, s. 595.

⁵ Było to towarzystwo niemieckie, w 1872 roku analogiczne powstało z inicjatywy środowisk polskich, z Teofilem Magdzińskim na czele.

⁶ *25 Jahre Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg*, Bromberg 1927, s. 13.

⁷ E. Schmidt, *Geschichte der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg während der ersten fünf und zwanzig Jahre (1880–1905)*, Posen 1905, s. 2, 14; *Aus Brombergs Vergangenheit. Ein Heimatbuch für Stadt- und Landkreis*, zusammengestellt von dr G. Meinhardt, Wilhelmshaven 1973, s. 401 n.

powołany w 1906 roku Królewski Instytut Rolniczy im. Cesarza Wilhelma (*Kaiser-Wilhelm-Institut für Landwirtschaft*)⁸.

Na początku XX wieku pod naciskiem ówczesnego nadprezydenta Prowincji Poznańskiej Rudolfa von Bittera przeprowadzono proces zjednoczenia niemieckich towarzystw naukowych i twórczych prowincji. Efektem było powstanie w 1901 roku Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki (*Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft*). Celem towarzystwa było inicjowanie, wspieranie, ale i koordynowanie działalności kulturalnej i naukowej społeczności niemieckiej. Wychodząco z założenia, iż stworzenie jednej nadrzędnej instytucji mającej pieczę nad pozostałymi znacznie ułatwi wszelkie poczynania, zwłaszcza, że od pewnego czasu instytucje kulturalne pełniły także określone zadania polityczne i były narzędziem władz w realizowaniu polityki germanizacyjnej. Towarzystwu zapewniono coroczne dotacje państwowe. Dzięki nim można było lepiej planować prace poszczególnych wydziałów, konkretne imprezy, np. sprowadzać gości z Niemiec⁹.

W funkcjonowaniu wydziału muzycznego, jak i całego Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki, należy wyodrębnić dwa, a właściwie trzy okresy. Istnienie towarzystwa i jego działalność w dużej mierze warunkowane były zmieniającą się sytuacją polityczną. Pierwszy okres to tzw. okres pruski (do 1920 roku). Ludność niemiecka była wówczas gospodarzem i dominującą społecznością w mieście, miała wsparcie moralne, polityczne i finansowe ze strony administracji i władz rządowych, co znacznie ułatwiało działalność. Drugi z okresów to lata 1920–1939, kiedy to Bydgoszcz powróciła do macierzy i stała się integralną częścią II Rzeczypospolitej. Niemcy, którzy tracili pracę w wyniku repolonizacji urzędów i wszyscy ci, którzy nie zdecydowali się przyjąć obywatelstwa polskiego, masowo migrowali do Niemiec. Konsekwencją były istotne zmiany w strukturze narodowościowej mieszkańców, a konkretnie diametralny spadek liczby niemieckich mieszkańców miasta, a tym samym członków wszystkich funkcjonujących w nim towarzystw niemieckich. Ponadto w nowych okolicznościach społeczność niemiecka była już tylko „mniejszością narodową”. Lata 1939–1945 to czas ponownego panowania niemieckiego, ale i czas wojny, okres dużo mniejszej aktywności na płaszczyźnie życia kulturalnego, podporządkowanego w zasadzie wyłącznie celom i potrzebom wojennym.

⁸ M. Domeracka, *Naukowe Instytuty Rolnicze w Bydgoszczy (zarys historyczno-informacyjny)*, „Bydgosztian” 1963, nr 1 (1959–1961), s. 27; H. Rasmus, *O badaniach rolniczych w Bydgoszczy*, [w:] *Bydgoszcz jako ośrodek administracyjny na przestrzeni dziejów*, Prace Komisji Historii BTN, red. Z. Biegański, W. Jastrzębski, Bydgoszcz 1998, s. 274.

⁹ *Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Posen*, Posen 1901; H. Rasmus, *Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki w Bydgoszczy*, [w:] *Bydgoszcz. 650 lat praw miejskich*, red. M. Grzegorz, Z. Biegański, Bydgoszcz 1996, s. 111.

Bydgoszczanie od samego początku opierali się naciskom nadprezydenta starając się zachować odrębność swoich instytucji. W konsekwencji bydgoskie towarzystwa kulturalno-naukowo-oświatowe dokonały procesu zjednoczenia po długich i żmudnych negocjacjach dopiero w roku następnym i formalnie 23 czerwca 1902 roku powstało Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki w Bydgoszczy (*Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg*). Zgodnie z przyjętym statutem miało ono kierować całokształtem życia kulturalnego i naukowego w mieście. Pewną niezależność od władz poznańskich podkreślano także w przyjętej nazwie. W chwili powstania Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki w Bydgoszczy zrzeszało 766 członków i dzieliło się na pięć wydziałów: techniczny, przyrodniczy, historyczny, sztuk pięknych i muzyczny. W 1903 roku powołano wydział literatury, zaś w 1906 roku wydział prawa i nauki o państwie¹⁰.

Członkami towarzystwa byli nauczyciele, urzędnicy, rzemieślnicy, przedstawiciele wolnych zawodów, w dużej mierze osoby wykształcone i zajmujące istotne miejsce w strukturze społecznej mieszkańców miasta. Aktywnymi członkami towarzystwa zostawali również oficerowie miejscowego garnizonu wojskowego. Z kolei Towarzystwa Śpiewacze miały w swoich szeregach nie tylko aktywnych, tj. śpiewających członków, ale i członków biernych, niebiorących udziału w próbach i występach, ale wspierających towarzystwo i zasilających licznie szeregi publiczności¹¹.

Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki w Bydgoszczy współpracowało z innymi bydgoskimi placówkami naukowo-kulturalnym, m.in. z Teatrem Miejskim, Biblioteką Miejską czy powstałym Bydgoskim Konserwatorium Muzycznym (Bromberger Konservatorium der Musik). Poszczególne wydziały prowadziły działalność na kilku płaszczyznach. Organizowano wykłady, odczyty, spotkania towarzyskie, wycieczki. Poza działalnością popularyzatorską, prowadzono działalność wydawniczą, a w przypadku np. wydziału historycznego i przyrodniczego także naukową. Corocznie należało przedstawiać sprawozdanie z działalności¹².

Działalność Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy nie doczekała się jeszcze kompleksowego opracowania naukowego. Prace, które ukazały się dotychczas, głównie w formie artykułów, mają w większości charakter przyczynkowy¹³ lub dotyczą niewielkiej sfery funkcjonowania samego

¹⁰ *Aus Bromberg Vergangenheit...*, s. 402–403; E. Schmidt, *Die Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg*, Posen 1911, s. 1–5.

¹¹ H. Rasmus, op. cit., s. 109.

¹² *Jahresberichte der deutschen Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg* za lata 1902–1919.

¹³ H. Rasmus, op. cit., s. 108–114; G. Ohlhoff, *Die deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft*, „Westpreußen Jahrbuch” Bd. 13: 1963, s. 15–22; W. Sworakowski, *Niemieckie towarzystwa naukowe i oświatowe w Polsce*, „Strażnica Zachodnia” 1933, R. 12, nr 1–2, s. 200–216.

towarzystwa czy poszczególnych jego wydziałów¹⁴. Cennym źródłem informacji są tzw. opracowania jubileuszowe, przygotowane i wydane przez samo towarzystwo¹⁵ oraz zachowane roczne sprawozdania z jego działalności, tym cenniejsze, iż przygotowywane zwykle przez poszczególne wydziały. Z tekstów związanych z działalnością muzyczną towarzystwa należy wspomnieć opracowanie B. Gogol-Drożniakiewicz poświęcone wydziałowi muzycznemu Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy w okresie międzywojennym. Autorka skupiła się jednak przede wszystkim na przedstawieniu działalności koncertowej, głównie w oparciu o prasę, afisze oraz plakaty¹⁶. Cennym, aczkolwiek niestety nieopatrzonym aparatem naukowym, źródłem jest niemieckojęzyczna praca poświęcona historii Bydgoszczy i okolic pod redakcją dr. Günthera Meinhardta, w której znalazł się podrozdział poświęcony działalności tegoż towarzystwa¹⁷.

Stosunkowo niewielkie zainteresowanie omawianą problematyką nie wynika bynajmniej z braku materiału źródłowego. W Archiwum Państwowym w Bydgoszczy znajduje się zachowana niemal w całości dokumentacja związana z działalnością Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy¹⁸. W większości są to materiały rękopiśmienne, w dobrym stanie i uporządkowane wg poszczególnych wydziałów. Dokumentacja dotycząca spraw wydziału muzycznego znajduje się w teczkach opatrzonych sygnaturami od 131 do 139. Zawiera korespondencję i dokumentację finansową wydziału, afisze i plakaty, a także kilkanaście wycinków prasowych. Odrębne teuczki dotyczą działalności chórów: *Singakademie*, *Sine Cura* oraz *Eintracht*. Wstępna analiza źródeł dokumentujących działalność Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy pozwala stwierdzić, iż liczne materiały dotyczące sfery muzycznej znajdują

¹⁴ A. Chylewska, *Działalność Oddziału Literatury w ramach Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Wiedzy w Bydgoszczy w latach 1903–1919*, „Kronika Bydgoska” 2004, t. 25, s. 37–56; G. Ohlhoff, *Towarzystwo Historyczne dla Dystryktu Nadnoteckiego w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 1994, t. 16, s. 109–112; W. Garbaczewski, *Zbiór numizmatyczny Towarzystwa Historycznego Obwodu Nadnoteckiego w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 2007, t. 29, s. 269–280; K. Grysińska-Jarmuła, *Towarzystwo Historyczne w Bydgoszczy (Historischer Verein zu Bromberg) w latach 1880–1888*, „Kronika Bydgoska” 2016, t. 37, s. 99–120.

¹⁵ E. Schmidt, op. cit.; *25 Jahre Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg*, Bromberg 1927.

¹⁶ B. Gogol-Drożniakiewicz, *Działalność muzyczna wydziału muzycznego Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft w Bydgoszczy (1920–1939)*, [w:] *Zeszyty Naukowe Akademii Muzycznej im. Feliksa Nowowiejskiego*, nr 20, s. 21–29; pewne kwestie przyczynkowe poruszone są także w innych publikacjach tejże autorki. Wszystkie one jednak dotyczą okresu II Rzeczypospolitej; por.: *Mniejszość niemiecka i jej wpływ na życie muzyczne Bydgoszczy w latach 1920–1939*, [w:] *Zeszyty Naukowe Akademii Muzycznej im. F. Nowowiejskiego*, nr 11, Bydgoszcz 1998; *Życie muzyczne Bydgoszczy w latach 1920–1939*, Bydgoszcz 2005.

¹⁷ *Aus Brombergs Vergangenheit...*

¹⁸ A. Perlińska, *Akta Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Wiedzy w Bydgoszczy. Zawartość i problematyka badawcza*, „Kronika Bydgoska” 1993, t. 15, s. 135–145.

się także w teczkach poświęconych tzw. sprawom ogólnym (i korespondencji) całego towarzystwa. Cennym źródłem są umowy, które poszczególne towarzystwa zawierały z Niemieckim Towarzystwem Sztuki i Nauki w Bydgoszczy stając się jego integralną częścią. Ponadto statuty, w oparciu o które funkcjonowały, imienne listy członków, afisze koncertowe oraz coroczne sprawozdania z tzw. okresu pruskiego (tj. 1902–1919), które nie tylko systematycznie sporządzano, ale i podawano do publicznej wiadomości wydając drukiem.

Szczegółowa analiza zachowanych źródeł archiwalnych pozwala odtworzyć bogatą i zakrojoną na szeroką skalę działalność artystyczną wydziału muzycznego i pokazać kwestie związane z funkcjonowaniem wydziału, zarówno pod względem organizacyjnym, jak i np. finansowym. Zachowane imienne listy członków poszczególnych podwydziałów wskazują nie tylko na ich liczbę, ale i dają możliwość przeanalizowania ich składu społecznego oraz przynależności zawodowej. Dzięki korespondencji, sprawozdaniom, zaproszeniom, a przede wszystkim afiszom koncertowym i plakatom można niemal w pełni odtworzyć repertuar muzyczny wykonywany przez poszczególne „jednostki” omawianego wydziału, charakter wykonywanych utworów czy częstotliwość koncertów.

Szczególną rolę w strukturze Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy odgrywał wydział muzyczny. Jako jedyny miał podwydziały. Jednoczył trzy stowarzyszenia:

- chór męski *Liedertafel*,
- chór mieszany Bydgoskie Towarzystwo Śpiewu (*Bromberger Gesangverein*) (zwany także Bydgoskim Związkiem Śpiewaczym);
- Bydgoskie Towarzystwo Orkiestrowe (*Orchesterverein*)¹⁹.

Formalnie zgodnie ze statutem i zawartą wcześniej przez poszczególne stowarzyszenia umową ulegały one samorozwiązaniu, a następnie ich członkowie zgłaszali akces do utworzonego Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy, w ramach którego utworzyli podwydział w ramach wspomnianego wydziału muzycznego. Taki proceder zastosowano z całą pewnością w przypadku Bydgoskiego Towarzystwa Śpiewu. Zmianie nie ulegały jego wcześniejsze cele i założenia. Formalnie jego majątek przejęty został przez Niemieckie Towarzystwo dla Sztuki i Nauki w Bydgoszczy, niemniej pozostawał on do dyspozycji nie tyle samego towarzystwa w ogóle, co przede wszystkim utworzonego podwydziału²⁰.

¹⁹ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy [dalej: APB], sygn. 476/130. *Statut Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg, 25 Jahre Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg*, Bromberg 1927, s. 13.

²⁰ APB, sygn. 476/130. *Statut Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg*; sygn. 476/50. (Umowa pomiędzy *Bromberger Gesangverein* a *Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg*, październik 1903).

Podobnie sytuacja wyglądała w przypadku *Lidertafel* oraz Towarzystwa Orkiestrowego (*Orchesterverein*). Obydwa te towarzystwa w 1902 roku stały się częścią składową Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy, przy czym każde z nich posiadało własny statut, własne władze oraz miało zagwarantowane środki finansowe na organizowanie koncertów czy innego rodzaju imprez muzycznych i kulturalnych²¹. Subwencja rządowa przyznawana była dla Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy, w ramach którego następnie rozdysponowywano środki dla poszczególnych jednostek.

Celem i podstawowym zadaniem instytucji skupionych w ramach wydziału muzycznego było upowszechnianie muzyki oraz szerzenie zamiłowania do śpiewu. W praktyce oznaczało to „uprawianie śpiewu i muzyki”, zarówno w gronie własnych członków, jak i dla szerszego grona publiczności.

Członkowie poszczególnych wydziałów zobowiązani byli do opłacania rocznych składek²². Kolejni wstępujący członkowie rodziny płacili składki o połowę mniejsze. Natomiast przynależność do każdego następnego wydziału Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy nie oznaczała potrzeby płacenia kolejnej pełnej składki, a jedynie wiązała się z dodatkową opłatą w wysokości 2 marek. Opłaty członkowskie, obok dochodów z koncertów oraz subwencji rządowych, stanowiły jedno z głównych źródeł finansowania towarzystwa²³. Analiza dokumentów kasowych i sprawozdań finansowych wskazuje, iż w okresie pruskim, w przypadku wydziału muzycznego rok/sezon zawsze kończył się dodatnim saldem²⁴. Ceny biletów na koncerty były zróżnicowane nie tylko w zależności od rodzaju koncertu, ale i od statusu potencjalnego słuchacza, tj. aktywni członkowie mogli nabyć bilety za najniższą stawkę, dla biernych członków była druga stawka i trzecia dla pozostałych (np. odpowiednio: 1,5 M; 2,5 M; 3 Marki)²⁵.

Spośród trzech podwydziałów tworzących wydział muzyczny najstarszy był chór *Lidertafel*²⁶. Był on nie tylko najstarszym chórem niemieckim

²¹ APB, sygn. 476/50.

²² APB, sygn. 476/50 (Statut *Singakademie*, Statut *Liedertafel*); w 1913 roku ich wysokość wynosiła 8 marek, H. Rasmus, op. cit., s. 112.

²³ H. Rasmus, op. cit., s. 111.

²⁴ APB, sygn. 136, 137.

²⁵ Ceny podano w oparciu o informacje umieszczone na afiszach i plakatach, por.: APB, sygn. 476/138, 476/139.

²⁶ *Liedertafel* w tym kontekście jako nazwa własna. Zazwyczaj tak określa się popularne w XIX wieku w Niemczech chóry męskie, które uprawiały muzykę jako rodzaj rozrywki przy stole biesiadnym. Formę tę spopularyzował m.in. H.G. Nägeli. Zazwyczaj chóry te prezentowały niewielką wartość artystyczną, aczkolwiek *Liedertafel* założony w 1809 przez K.F. Zeltera w Berlinie prezentował wysoki poziom. Chóry te odegrały ważną rolę w procesie budzenia poczucia jedności narodowej w krajach niemieckich.

w Bydgoszczy, ale i jednym z największych. W 1904 roku liczył 156 członków, z czasem jednak liczba jego członków uległa zmniejszeniu²⁷.

Drugi z chórów był chórem mieszanym. Bydgoskie Towarzystwo Śpiewu (*Bromberg Gesangverein*) powstało w 1889 roku i już w pierwszym roku swojego funkcjonowania znalazło się w strukturach Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy, zyskując ogromne uznanie zarówno z uwagi na bogaty repertuar jaki prezentował, jak i liczbę występów. Przy okazji niejednokrotnie podkreślano zasługi i umiejętności dyrygenta chóru Arnolda Schattschneidera²⁸. A. Schattschneider urodził się w 1869 roku w Gorzeniu (obecnie pow. nakielski). Ukończył studia muzyczne w Akademische Meisterschule w Berlinie, gdzie studiował m.in. pod okiem Maxa Brucha, znanego kompozytora późnoromantycznej muzyki symfonicznej i chóralnej. Od 1895 roku wraz z rodzicami mieszkał w Bydgoszczy, gdzie pracował w Królewskim Gimnazjum im. Fryderyka Wilhelma. Jednocześnie kierował zespołem muzycznym, który tworzyli gimnazjaliści, a od 1898 roku prowadził wspomniane Bydgoskie Towarzystwo Śpiewu. Przez pewien czas sprawował opiekę artystyczną i kierował chórem *Liedertafel*. Był inicjatorem powołania Bydgoskiego Konserwatorium Muzycznego (*Bromberger Konserwatorium der Musik*), którego to został pierwszym dyrektorem. Nauczał śpiewu solowego i chóralnego oraz prowadził ćwiczenia z dyrygentury. W 1905 roku wraz z W. Winterfeldem i E. Bergmannem stanął na czele pierwszego zawodowego zespołu orkiestralnego działającego przy wspomnianym Bydgoskim Konserwatorium Muzycznym. Szczególnym wyróżnieniem dla A. Schattschneidera było nadanie mu tytułu królewskiego dyrygenta. Bydgoszcz opuścił w 1912 roku²⁹, co niewątpliwie przyczyniło się do osłabienia niemieckiego życia muzycznego w mieście.

W listopadzie 1902 roku, a więc w chwili, gdy rozpoczynał funkcjonowanie w strukturach Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy chór mieszany liczył 74 członków, w tym 25 kobiet. Zachowana lista członków zawiera nie tylko nazwisko, ale i adres zamieszkania oraz zawód. W przypadku kobiet zamiast zawodu podawano zwykle profesję jej męża, wyjątek stanowią kobiety-nauczycielki. Oznaczano także kobiety niezamężne, stanowiące *de facto* większość wśród żeńskiej części chóru³⁰. Liczba członków chóru uległa

²⁷ APB, sygn. 476/132; E. Stangen, *Geschichte der Bromberger Liedertafel 1842–1892*, Bromberg 1892; F. Gehrke, *Festschrift zum 75 Stiftungsfeste der Bromberger Liedertafel*, Bromberg 1917; B. Janiszewska-Mincer, *Chóry niemieckie w Bydgoszczy w II połowie XIX wieku*, [w:] *Twórcy i animatorzy muzyki na Pomorzu i Kujawach*, Zeszyty Naukowe Akademii Muzycznej im. Feliksa Nowowiejskiego, nr 16, Bydgoszcz 2002, 31–38.

²⁸ APB, sygn. 476/131.

²⁹ M. Romaniuk, *Schattschneider Arnold Heinrich*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, red. J. Kutta, t. 6, Bydgoszcz 2000, s. 93–94.

³⁰ APB, sygn. 476/131. *Mitgliedverzeichnis der neu aufgenommen Mitglieder der Deutschen Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft*.

systematycznemu zwiększeniu. Już w kolejnym roku odnotowano kilkunastu nowych członków, zarówno czynnych, jak i biernych. Znane są także przypadki rezygnacji z członkostwa³¹. W sprawozdaniu z kwietnia 1904 roku podano, iż chór liczy 286 członków, w tym 154 aktywnych i 132 biernych³².

W 1903 roku Bydgoskie Towarzystwo Śpiewu przyjęło nazwę Akademia Śpiewu (*Singakademie*), która stopniowo stawała się jednym z najliczniejszych towarzystw nie tylko muzycznych, ale i kulturalnych w Bydgoszczy. Członkami byli kupcy, przemysłowcy, adwokaci, lekarze, nauczyciele, rzemieślnicy, pracownicy administracji, przedstawiciele lokalnych władz rządowych, księża i wojskowi. W drugiej dekadzie XX wieku *Singakademie* liczyło nawet 300 osób, w tym około połowę stanowili członkowie czynni. Z czasem jednak stan ten ulegał zmianie, liczba członków malała, sięgając zaledwie kilkudziesięciu u schyłku I wojny światowej³³.

Jak wspomniano, każdy podwydział Niemieckiego Towarzystwa dla Sztuki i Nauki miał własne, niezależne władze. W skład zarządu Akademii Śpiewu (*Singakademie*) wchodził przewodniczący, dyrygent, skarbnik, protokolant i członkowie. W 1910 roku byli to odpowiednio: prawnik Köppen jako przewodniczący, Schattschneider (dyrygent), radca prawny dr Schlemm (skarbnik), radca ekonomiczny Rieder (sekretarz, protokolant), którego wskutek rezygnacji zastąpił w między czasie dr Dettmer, specjalista w zakresie chirurgii, poza tym Schmeckel, dr Neumann, Wisbar, Welde. Warto nadmienić, iż w skład zarządu wchodziły wówczas dwie kobiety; von Geunther i Mäder. Akademia Śpiewu miała także swoich przedstawicieli w zarządzie głównym Niemieckiego Towarzystwa dla Sztuki i Nauki w Bydgoszczy. We wspomnianym roku byli to: Köppen, Schlemm oraz Schattschneider³⁴.

W zasadzie niemal każdy z wydziałów Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy miał wśród swoich członków „powszechnie znane i uznane” osobistości, kogoś nie tylko z dużym doświadczeniem, ale i cieszącego się autorytetem w środowisku, co niewątpliwie korzystnie wpływało na działalność instytucji. O ile takim motorem wydziału historycznego był prof. Erich Schmidt, a wydziału literatury dr Georg Minde-Pouet, to z całą pewnością doskonałym rzecznikiem i ikoną wydziału muzycznego był właśnie wspomniany Arnold Schattschneider³⁵.

³¹ APB, sygn. 467/131; 476/132.

³² APB, sygn. 476/53. Sprawozdanie z działalności za rok 1904.

³³ W 1910 roku było to 307 członków, w tym 149 aktywnych; rok później odpowiednio 331 i 129, por.: APB, sygn. 476/132. Sprawozdanie z działalności za rok 1909/1910; 1910/1911. APB, sygn. 476/53 (opracowano na podstawie sprawozdań rocznych).

³⁴ APB, sygn. 476/132. Sprawozdanie za rok 1909/1910.

³⁵ *Aus Brombergs Vergangenheit...*, s. 387.

Trzeci z podwydziałów: *Bydgoskie Towarzystwo Orkiestrowe* uległ rozwiązaniu w 1907 roku, po nieudanych próbach utworzenia orkiestry. Od tego też momentu wydział muzyczny składał się z dwóch podwydziałów. Orkiestrę posiadało natomiast utworzone w 1904 roku Bydgoskie Konserwatorium Muzyczne, które systematycznie współpracowało z muzykami z Niemieckiego Towarzystwa dla Sztuki i Nauki w Bydgoszczy³⁶.

Do 1914/1915 roku wydział muzyczny Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy był opiekunem wszystkich niemieckich bydgoskich chórów, organizował lub współorganizował koncerty i inne imprezy muzyczne w mieście³⁷. Do tradycji należały regularnie organizowane przez Akademię Śpiewu koncerty, zarówno z udziałem miejscowych muzyków, jak i zaproszonych artystów³⁸.

Warto jednak nadmienić, iż na afiszach i plakatach imprezy muzyczne były sygnowane przede wszystkim przez Akademię Śpiewu (*Singakademie*), jako podwydział (oddział) Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy. Wynika to niewątpliwie z faktu, jaką rolę odgrywała ona w wydziale muzycznym. Instytucja ta funkcjonowała nie tylko jako chór, ale przede wszystkim jako główny animator i organizator życia muzycznego w Bydgoszczy z ramienia Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy. Można pokusić się o stwierdzenie, że prowadziło wręcz impresariat muzyczny. O ile w latach 1902–1910 wspólne koncerty organizowało *Singakademie* i *Liedertafel*, to w okresie późniejszym, częściej jako współorganizator, występuje już Bydgoskie Konserwatorium Muzyczne. W 1914 roku nie zawsze podkreśla się już na plakatach i afiszach, że *Singakademie* to oddział Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy.

Koncerty odbywały się zwykle w poniedziałki, ale nie tylko. Przeciętnie rocznie z inicjatywy Akademii Śpiewu organizowano pięć, czasami sześć dużych imprez muzycznych. Na przykład w roku sprawozdawczym 1909/1910 były to: wykład na temat muzyki w czasach Fryderyka Wielkiego, naturalnie z odpowiednio przygotowaną oprawą muzyczną, na którą składały się fragmenty oratorium *Stworzenie świata* (*Schöpfung*) J. Haydna, wieczór pieśni *Susane Dessoir* z Berlina oraz wieczór muzyki fortepianowej, podczas którego zagrano utwory: L. van Beethovena, J. Brahmsa, F. Schuberta, ale i F. Chopina. Ostatnią imprezą był koncert *Singakademie*³⁹. Imprezy początkowo odbywały

³⁶ B. Gogol-Droźniakiewicz, *Działalność wydziału muzycznego Deutsche Gesellschaft...*, s. 110.

³⁷ Ibidem, s. 111.

³⁸ H. Rasmus, op. cit., s. 111

³⁹ Na podstawie sprawozdań oraz plakatów i afiszy można odtworzyć niemal w całości repertuar prezentowany w kolejnych latach, nazwiska zapraszanych artystów czy sprowadzanych zespołów muzycznych, chórów. Nie jest to jednak przedmiotem analizy powyższego tekstu.

się głównie w sali Strzelnicy⁴⁰, a w okresie późniejszym także w auli Miejskiej Szkoły Realnej, w Teatrze Miejskim oraz w gmachu Kasyna Cywilnego⁴¹. Występom chóru często towarzyszyła orkiestra miejscowego 148 pułku piechoty oraz 14 pułku piechoty⁴².

Do różnorodnych wydarzeń muzycznych organizowanych z inicjatywy Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki należałoby zaliczyć: koncerty, koncerty kompozytorskie, wieczory pieśni, wieczory pieśni i ballad czy wieczory poświęcone twórczości wybitnych twórców muzyki, najczęściej Niemców czy Austriaków lub przypominające wydarzenia z ich życia. Nie zapominano o jubileuszach, które uświetniano m.in. koncertami i wieczorami muzycznymi. Uroczyście obchodzono np. 150. urodziny Mozarta, czy 100. urodziny Mendelssohna.

Koncerty niekiedy poprzedzano prelekcjami, a do grona prelegentów należał m.in. ówczesny dyrektor Biblioteki Miejskiej dr Georg Minde-Pouet. Wykonawców, zarówno solistów, chóry, zespoły czy orkiestry sprowadzano głównie z Berlina, Drezna, ale i innych niemieckich miast. Naturalnie wśród wykonawców byli także rodzimi, bydgoscy artyści, jak choćby orkiestra Bydgoskiego Konserwatorium Muzycznego pod dyktando Wilhema von Winterfelda czy też pułku piechoty z tutejszego garnizonu. Niejednokrotnie Akademia Śpiewu zapraszała do współpracy inne miejscowe chóry, w tym: męski chór wojskowy, związany ze wspomnianym 148 pułkiem piechoty, *Lehrergesangverein, Knabenchor* – chór miejscowego Gimnazjum Królewskiego czy też wychowanków seminariów nauczycielskich⁴³.

Szczególne miejsce zajmowały uroczystości związane z jubileuszami Niemieckiego Towarzystwa dla Sztuki i Nauki w Bydgoszczy i związanych z nim instytucji. W 1908 roku uroczyście obchodzono jubileusz dziesięciolecia funkcjonowania *Singakademie*⁴⁴. Z kolei w niedzielę 23 czerwca 1912 roku odbyły się uroczystości z okazji dziesięciolecia funkcjonowania właśnie Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy⁴⁵.

⁴⁰ Strzelnica – dom towarzyski, jeden pierwszych, a następnie ważniejszych założeń typu *établissement* w Bydgoszczy w II poł. XIX i początkach XX wieku, własność i siedziba Bractwa Kurkowego w Bydgoszczy, w Strzelnicy odbywały się tu liczne koncerty, przedstawienia, uroczystości rocznicowe, odczyty i pokazy naukowe, por.: D. Bręczewska-Kulesza, *Dom towarzyski Bractwa Kurkowego w Bydgoszczy*, *Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu*, nr 13, s. 33–41.

⁴¹ Dane w oparciu o afisze i plakaty, APB, sygn. 476/138; 476/139.

⁴² APB, sygn. 476/131–139 (na podstawie plakatów i afiszy koncertowych).

⁴³ APB, sygn. 476/138, sygn. 476/139 (na podstawie plakatów i afiszy koncertowych); *Aus Brombergs Vergangenheit...*, s. 387.

⁴⁴ APB, sygn. 476/132.

⁴⁵ *Ibidem*.

Wspomniane chóry, czy też instytucje, nie były jednak jedynymi funkcjonującymi w Bydgoszczy. Wprawdzie w założeniu Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki w Bydgoszczy miało koordynować wszelkie działania w zakresie szeroko rozumianej kultury, jednak nie wszystkie instytucje o charakterze kulturalnym, w tym także muzycznym, weszły bezpośrednio w skład wspomnianego towarzystwa. Na początku XX wieku w Bydgoszczy funkcjonowało 10 niemieckich chórów, spośród których najwyższy poziom osiągnęły wspomniany *Liedertafel* oraz *Eintracht*, *Gutenberg* i *Sine cura*. Tak więc trzy z nich formalnie pozostawały poza strukturami Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy. Niemniej z uwagi na fakt, iż Akademia Śpiewu poza tym, że była aktywna jako chór, a także zajmowała się szeroko rozumianym impresariatem muzycznym w Bydgoszczy – blisko współpracowała ze wszystkimi wspomnianymi chórmi.

Związek Śpiewaczy *Eintracht* powstał w 1877 roku⁴⁶. Był chórem męskim adresowanym przede wszystkim do urzędników. Począwszy od 1892 roku dawał od pięciu do sześciu koncertów (zakładamy, że każdy koncert posiadał oryginalny program) w sezonie. Podczas jednego koncertu prezentowano, w zależności od rodzajów dobranych utworów, od czterech nawet do dwunastu. W latach 1904–1915 roku dyrygentem chóru był Bruno Stein⁴⁷. W kwietniu 1914 roku chór liczył 192 członków, w tym 114 aktywnych i 78 pasywnych. Przy czym pod koniec marca następnego roku było to już 175 członków, w tym 112 aktywnych. Ponadto towarzystwo posiadało siedmiu członków honorowych. Sprawozdania z okresu I wojny światowej wyraźnie podkreślają, iż zespół działał w osłabionym składzie, bowiem kilkunastu mężczyzn otrzymało powołanie do armii, a już w pierwszych dwóch latach wojny wśród poległych żołnierzy byli m.in. powołani do służby wojskowej członkowie omawianego chóru. Działania wojenne nie spowodowały jednak zaprzestania aktywności chóru, np. w sezonie 1915/1916 odbyło się 45 tzw. wieczorów śpiewaczych (*Gesangsabende*). Ponadto zespół współorganizował m.in. z *Liedertafel* koncerty charytatywne czy muzyczne imprezy okolicznościowe,

⁴⁶ APB, sygn. 476/139a; 36. *Jahresbericht des Beamten-Gesangvereins „Eintracht“ zu Bromberg*, Bromberg 1915, S. 3.

⁴⁷ Bruno Stein (1873–1915), ur. w Oleśnie (niem. Rosenberg). Był synem Josepha Steina – pedagoga, organisty i kompozytora. Już w domu rodzinnym otrzymał podstawowe wykształcenie muzyczne, a następnie wykształcenie pedagogiczne. W latach 1896–97 studiował w Królewskim Akademickim Instytucie Muzyki Kościelnej w Berlinie. Po ukończeniu studiów pracował jako nauczyciel w Grodkowie, następnie w Paradyżu, a w 1904 roku zamieszkał w Bydgoszczy, gdzie pracował jako pedagog i dyrygent. Za skomponowaną mszę *Cecilienmesse* op. 5 otrzymał nagrodę i został mianowany członkiem Królewskiej Akademii Filharmonicznej w Bolonii. Dorobek kompozytorski Bruno Steina to 75 opusów, 20 mszy, offertoria, nieszpory, motety, pieśni i utwory organowe, <http://waldemarkrawiec.cba.pl/index.php/bruno-stein> (data dostępu 12.11.2016).

jak choćby koncert z okazji urodzin cesarskich przygotowany także wspólnie z *Liedertafel* w styczniu 1916 roku⁴⁸.

Znacznie starszy był chór męski *Sine Cura*, który powstał w 1859 roku, a jego celem było kultywowanie śpiewu czterogłosowego⁴⁹. *Sine Cura* organizował najczęściej tzw. wieczory rozrywkowe (*Untehaltungsabend*). 1 maja 1909 roku w Strzelnicy uroczystie świętowano jubileusz 50-lecia istnienia chóru. W zaprezentowanym wówczas repertuarze znalazły się utwory m.in.: W.A. Mozarta, K.M. Webera, R. Schumanna, F. Liszta czy R. Wagnera⁵⁰.

W przypadku obydwu wspomnianych wyżej chórów na afiszach koncertowych nie pojawiają się informacje, które potwierdzałyby, iż znajdowały się one formalnie w strukturach Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy. Chóry te uczestniczyły, podobnie jak i inne, w zjazdach śpiewaczych oraz w rozmaitych imprezach odbywających się w mieście, jak np. festyny letnie, podczas których umilano śpiewem czas bawiącym się mieszkańcom. Przykładem jest tzw. Święto Lata (*Sommerfest*) organizowane w ostatnich dniach czerwca w ogrodzie Patzera⁵¹ czy tzw. Święto Zimy (*Winterfest*) organizowane także w ogrodzie Patzera. Często z udziałem wspomnianych chórów organizowano wieczorki rodzinne i rozmaite koncerty. Np. występ chórzystów z zespołu *Eintracht*, którzy wykonali hymn niemiecki, uświetnił uroczyste posiedzenie *Ostmarkenverein*, które odbyło się w maju 1913 roku w siedzibie Kasyna Cywilnego⁵². Podobne uroczystości uświetniały występy towarzystwa śpiewaczego *Sine Cura*⁵³. Są to oczywiście tylko pojedyncze przykłady aktywności artystycznej przywołanych chórów, których historia, działalność koncertowa, etc. z całą pewnością zasługują na odrębne opracowania naukowe. Warto więc pamiętać, że częściowa dokumentacja obydwu chórów znajduje się w zespole archiwalnym Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy (wydział muzyczny). Są to dwie wydzielone jednostki archiwalne. Trudno jednak jednoznacznie stwierdzić, kiedy zostały one włączone do zespołu.

Jak podano w wydaniu jubileuszowym z okazji 25-lecia istnienia towarzystwa „wojna zahamowała i ograniczyła działalność, ale nie zmieniła nic”⁵⁴. Zmiany nastąpiły dopiero po przyłączeniu Bydgoszczy do macierzy w 1920 roku.

⁴⁸ 36. *Jahresbericht des Beamten-Gesangvereins „Eintracht“ zu Bromberg*, Bromberg 1915; 39. *Jahresbericht des Beamten-Gesangvereins „Eintracht“ zu Bromberg*, Bromberg 1916.

⁴⁹ *Statut „Sine Cura“*, Bromberg 1898.

⁵⁰ *Sine Cura*, Dawna Bydgoszcz. Zbiór broszur z lata 1855–1919, Pracownia Regionalna Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. dr. W. Bezły w Bydgoszczy.

⁵¹ Np. w 1901, 1902 roku.

⁵² APB, sygn. 476/139a. *Eintracht*.

⁵³ APB, sygn. 476/139b. *Sine Cura*.

⁵⁴ *25 Jahre Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg*, Bromberg 1927, s. 8.

Niemieckie Towarzystwo dla Sztuki i Nauki w Bydgoszczy nie zaniechało działalności. Niemniej nowa sytuacja polityczna, zwłaszcza położenie i odmienny niż wcześniej status ludności niemieckiej w mieście, która teraz stanowiła mniejszość narodową i nie należała już do społeczności sprawującej władzę, a tym samym nie mogła liczyć na pomoc i wsparcie administracji państwowej, spowodowała konieczność zmian organizacyjnych. Najistotniejsze znaczenie miała systematycznie i początkowo drastycznie zmniejszająca się liczba Niemców w mieście, co naturalnie przekładało się na malejącą liczbę członków towarzystwa, a tym samym jego aktywność i w zasadzie niemożność funkcjonowania w poprzedniej formule. W konsekwencji postanowiono rozwiązać poszczególne wydziały, funkcjonujące dotychczas jako samodzielne jednostki administracyjne i stworzyć jeden wspólny zarząd. Formalnie dokonano tego w lipcu 1921 roku. Nie była to jedyna zmiana organizacyjna. Chór *Liedertafel*, który walczył o zachowanie swojej samodzielności i niezależności w nowych strukturach⁵⁵, ostatecznie usamodzielniał się⁵⁶.

Należy jednak podkreślić, że bydgoscy Niemcy, którzy stanowili około 10% mieszkańców miasta, uczynili z Niemieckiego Towarzystwa dla Sztuki i Nauki w Bydgoszczy jeden z głównych ośrodków życia politycznego i kulturalnego dla swej mniejszości w Polsce⁵⁷. Wprawdzie skończyły się subwencje rządowe, jednak Niemcy otrzymywali pokaźnie dotacje finansowe na działalność polityczną, gospodarczą, sportową i kulturalną z kas *Niemieckiego Związku Wschodniego* oraz *Związku Niemczyzny poza Granicami Kraju*⁵⁸.

Cele Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy pozostały niezmiennie: upowszechnianie niemieckiej kultury, sztuki, muzyki. Służyły temu tradycyjnie organizowane z inicjatywy towarzystwa koncerty, spektakle, wystawy, wieczory muzyczne, kompozytorskie, autorskie, poetyckie etc. Głównymi dziedzinami aktywności stały się muzyka i literatura. Formalnie Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki w Bydgoszczy przejęło pieczę nad wszystkimi instytucjami niemieckimi, w tym chórami działającymi nie tylko w Bydgoszczy, ale i w okolicy. Nie oznaczało to jednak scalenia wszystkich organizacji w strukturach Towarzystwa i bezpośredniego podporządkowania ich. Bardziej chodziło o przejęcie opieki i patronatu oraz koordynację działań jednostek

⁵⁵ *25 Jahre Deutsche Gesellschaft...*, s. 9.

⁵⁶ B. Gogol-Droźniakiewicz, *Działalność wydziału muzycznego Deutsche Gesellschaft...*, s. 112.

⁵⁷ Szerzej: M. Romaniuk, *Mniejszość niemiecka w Bydgoszczy (1920–1939)*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 2, red. M. Biskup, Bydgoszcz 1999, s. 405–516.

⁵⁸ R. Kabaciński, W. Kotowski, J. Wojciak, *Bydgoszcz. Zarys dziejów*, Bydgoszcz 1980, s. 201–201; S. Turowski, *Deutschtumsbund i organizacje afiliowane na Pomorzu w latach 1920–1923*, *Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego*, t. 10, Warszawa-Poznań 1974, s. 155.

skupiających mniejszość niemiecką. W konsekwencji to właśnie Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki w Bydgoszczy było głównym organizatorem życia kulturalnego, w tym i muzycznego bydgoskich i podbydgoskich Niemców.

Począwszy od 1921 roku w tzw. sezonie trwającym od października do kwietnia, tj. w ciągu siedmiu miesięcy, z inicjatywy Niemieckiego Towarzystwa dla Sztuki i Nauki w Bydgoszczy organizowano przeciętnie od 12 do 15, niekiedy nawet 16, imprez kulturalnych, z czego więcej niż połowę stanowiły imprezy muzyczne⁵⁹. Przybierały one różną formę: od koncertów, po wieczory muzyczne, baletowe czy kompozytorskie. Wspomniane imprezy to nie tyle koncerty bydgoskich chórów, te oczywiście także miały miejsce, ale przede wszystkim koncerty gościnne muzyków niemal z całej Europy. Zarówno liczba imprez, jak i ich jakość wskazuje na dużą intensywność życia kulturalnego bydgoskich Niemców oraz fakt znacznego angażowania się w tę działalność społeczności niemieckiej. Na uwagę zasługuje fakt, iż z inicjatywy społeczności niemieckiej stanowiącej u schyłku lat 20. XX wieku niespełna jedną dziesiątą mieszkańców miasta, organizowano tyleż samo, a nawet czasami więcej, imprez muzycznych niż w środowiskach polskich⁶⁰, co niewątpliwie jeszcze bardziej podkreśla ich aktywność i zaangażowanie w zakresie kultury.

Warto dodać, iż nowością w przypadku imprez organizowanych przez Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki w Bydgoszczy było drukowanie przy okazji każdego przygotowywanego wydarzenia dwujęzycznego, niemiecko-polskiego afisza czy plakatu. Dodatkowo zamieszczano anonse w prasie wraz z załączonym drukowanym programem imprezy. Tym samym zaproszenie kierowano także do społeczności polskiej, która wprawdzie nielicznie, ale uczestniczyła w niemieckim życiu muzycznym.

Skoncentrowanie większości niemieckich poczynań oraz inicjatyw kulturalnych i naukowych pod auspicjami Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy przynosiło wymierne efekty. Przede wszystkim zwiększyło szanse zaistnienia pojedynczych instytucji kulturalnych na szerszym forum. Wsparcie rządowe płynące poprzez instytucję w formie subwencji znacznie ułatwiały funkcjonowanie, czasem wręcz umożliwiały podjęcie działań z większym rozmachem. Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki w Bydgoszczy z całą pewnością wpływało znacząco na konsolidację społeczności

⁵⁹ *25 Jahre Deutsche Gesellschaft...*, s. 9; repertuar prezentowany podczas imprez organizowanych przez *Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg* w latach 1920–1939 przeanalizowała i omówiła B. Gogol-Droźniakiewicz, *Działalność wydziału...*, s. 112–117.

⁶⁰ B. Gogol-Droźniakiewicz, *Mniejszość niemiecka i jej wpływ na życie muzyczne w Bydgoszczy w latach 1920–1939*, [w:] *Zeszyty Naukowe Akademii Muzycznej w Bydgoszczy*, seria: *Z badań nad muzyką i życiem muzycznym Pomorza i Kujaw*, nr 11, Bydgoszcz 1998, s. 24–25.

niemieckiej, zwłaszcza po 1920 roku, co zapewniało grono odbiorców dla imprez organizowanych z inicjatywy towarzystwa, kierowanych głównie do społeczności niemieckiej.

Działalność zarówno Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy, jak i funkcjonującego w jego ramach wydziału muzycznego, była rozległa i urozmaicona. Instytucja ta wywarła znaczący wpływ na życie kulturalne mieszkańców miasta zarówno przed, jak i po 1920 roku. Dokładano wszelkich starań, by prezentowany repertuar był na wysokim poziomie, zarówno pod względem wykonania, jak i doboru utworów.

Działalność Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy uległa wyraźnemu zahamowaniu po wybuchu II wojny światowej. Wprawdzie po zajęciu miasta przez wojska niemieckie i utworzeniu niemieckiej administracji ożywiły się nadzieje miejscowych Niemców na rozwój dotychczas istniejących organizacji i stowarzyszeń, niemniej z dwóch powodów: stanu wojny oraz założeń polityki hitlerowskiej dążącej do konsolidacji wszystkich instytucji i podporządkowania ich polityce narodowego socjalizmu, towarzystwo nie rozwinęło szerzej działalności. Nie uległo jednak likwidacji i formalnie funkcjonowało przez cały okres II wojny światowej. Nie bez znaczenia była zapewne jego dotychczasowa wieloletnia i bogata działalność na rzecz upowszechniania niemieckiej historii i tradycji miasta. Na przełomie 1944 i 1945 roku należało do niego 114 bydgoskich Niemców⁶¹. Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki w Bydgoszczy było tolerowane przez hitlerowców, niemniej nie stanowiło już głównej instytucji zajmującej się organizacją życia kulturalnego w mieście. Zadania te należały do Wydziału ds. Kultury i Wydziału ds. Opieki nad Kulturą w Urzędzie Miejskim⁶². Kres działalności Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy położył koniec II wojny światowej.

Z punktu widzenia badań nad życiem muzycznym Bydgoszczy, tematem, który należałoby niewątpliwie podjąć w przyszłości, jest dogłębna analiza repertuaru prezentowanego przez poszczególne zespoły, towarzystwa śpiewacze czy chóry skupione w ramach Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy, zwłaszcza w okresie pruskim, ale i II Rzeczypospolitej. Ciekawe z punktu widzenia historyka z pewnością wydaje się pytanie, na ile ów repertuar był odzwierciedleniem zmieniających się nastrojów i sytuacji politycznej w poszczególnych latach.

⁶¹ W. Stankowski, *Życie codzienne ludności niemieckiej*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. II, cz. 2 (1939–1945), Bydgoszcz 2004, s. 448–449.

⁶² *Ibidem*, s. 465–466.